

RELACIONS ENTRE LA CORONA D'ARAGÓ I EL MAGREB AL SEGLE XIII. UN ESTUDI POLÍTIC, MILITAR I ECONÒMIC DE L'EXPANSIÓ CATALANA AL MAGREB EN TEMPS DEL REI JAUME I (1213-1276)*

RELATIONS BETWEEN THE CROWN OF ARAGON AND THE MAGHREB IN THE XIII CENTURY. A POLITICAL, MILITARY, AND ECONOMIC STUDY ABOUT CATALAN EXPANSION ON THE MAGHREB DURING THE REIGN OF KING JAMES I OF ARAGON (1213-1276)

LLUÍS ARROYO AMORES**
Historiador

Rebut: 28 juny 2024 – Acceptat 27 setembre 2024

RESUM: La tesi doctoral *Relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb al segle XIII. Un estudi polític, militar i econòmic de l'expansió catalana al Magreb en temps de Jaume I (1213-1276)* ofereix una visió actualitzada de les relacions entre la Corona d'Aragó i els sultanats del Magreb durant el regnat de Jaume I, llargament estudiades per l'historiador francès Charles-Emmanuel Dufourcq entre els anys quaranta i vuitanta del passat segle xx. El present article resumeix la seva estructura, metodologia aplicada, el seu contingut, així com la seva aportació a la historiografia que ha tractat el tema d'estudi amb anterioritat, a partir de tres pilars principals: diplomàcia/política, milícia catalanoaragonesa/militar i agents comercials/comerç.

PARAULES CLAU: Diplomàcia, milícia catalanoaragonesa, comerç, ambaixades, tractats, mercaders.

(*) L'article és una síntesi de la tesi *Relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb al segle XIII. Un estudi polític, militar i econòmic de l'expansió catalana al Magreb en temps de Jaume I (1213-1276)* que Lluís Arroyo Amores va defensar el 21 de juliol de 2023 a la Universitat Autònoma de Barcelona. La tesi, dirigida pels doctors Antoni Ferrer Abárzuza i Roser Salicrú i Lluch (Institució Milà i Fontanals de Recerca en Humanitats-CSIC Barcelona), s'elaborà en el marc del programa de Doctorat en Ciències de l'Antiguitat i de l'Edat Mitjana de la Universitat Autònoma de Barcelona.

(**) luis.amores9922@outlook.es

ABSTRACT: The PhD dissertation titled *Relations between the Crown of Aragon and the Maghreb in the XIII century. A political, military, and economic study about the Catalan expansion on the Maghreb during the reign of King James I of Aragon (1213-1276)* offers an actualized vision of the relations between the Crown of Aragon and the Maghreb sultanates during the reign of James I, studied by the French historian Charles-Emmanuel Dufourcq between the 40s and the 80s of the past XX century. This present article resumes their structure, the methodology used, the content, as well as his contribution to the historiography that has previously dealt with the subject of study based on three main pillars: diplomacy/political, Catalan-Aragonese militia/military and commercial agents/trade.

KEYWORDS: Diplomacy, Catalan-Aragonese militia, trade, embassies, treaties, merchants.

I. LES RELACIONS ENTRE LA CORONA D'ARAGÓ DEL REI JAUME I I ELS SULTANATS DEL MAGREB: UN REPÀS HISTORIOGRÀFIC

L'expansió de la Corona d'Aragó envers el mar Mediterrani durant el regnat de Jaume I es produeix en un context de canvi polític a la península Ibèrica i el Magreb. Arran de la victòria cristiana a la batalla de Las Navas de Tolosa, mitjançant una coalició entre la Corona d'Aragó, Castella i Navarra, enfront de les tropes musulmanes de l'imperi almohade l'any 1212, aquest últim entra en un procés de declivi i desfeta que dona lloc a la formació dels sultanats de Tunis (1228), de Tremisèn¹ (1236) i de Fes (1245) al Magreb, i de l'emirat de Granada (1238) al sud peninsular. Alhora, els regnes cristians peninsulars amplien les seves fronteres cap al sud, en detriment del territori de l'imperi almohade, el qual desapareix definitivament l'any 1269.

La Corona d'Aragó inicia un procés d'expansió de les seves fronteres després de la victòria a la batalla de Las Navas de Tolosa. Primerament, conquereix les illes de Mallorca (1229-1231) i d'Eivissa (1235), alhora que converteix Menorca en un regne tributari (1232). També posa en marxa l'any 1233 un procés de conquesta envers el que serà el futur regne de València, el qual acabarà l'any 1245.

Aquesta expansió de la Corona d'Aragó envers el Mediterrani comporta l'inici de contactes amb els sultanats mencionats, tant de manera diplomàtica com militar i comercial. Aquestes relacions han estat llargament estudiades

1. Tiemcen, Algèria.

des del segle XVIII, però mancava un treball que inclogués una visió conjunta d'aquestes perspectives mencionades i, per aquest motiu, es va decidir elaborar la tesi titulada *Relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb al segle XIII. Un estudi polític, militar i econòmic de l'expansió catalana al Magreb en temps del rei Jaume I (1213-1276)*. Aquesta recerca ha unit les historiografies diplomàtiques, militars i econòmiques, alhora que ha incorporat nova documentació localitzada en el procés de recerca.

El treball ha partit d'una tradició historiogràfica iniciada el 1779 amb Antoni de Capmany, amb l'obra *Memorias históricas sobre la marina, comercio y artes de la antigua Ciudad de Barcelona*, qui ja transcriu el tractat d'ajut militar de 1274, signat entre Jaume I i el sultà del Marroc, pel qual aquest últim demana ajut militar terrestre i naval per a conquerir la ciutat de Ceuta; i el tractat de comerç de 1285 signat entre Pere II i el sultà de Tunis, ambdós transcrits en català antic.

Un segle després, l'any 1866, Louis de Mas Latrie escriu l'obra *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*, en la qual es poden trobar transcripcions de diversos documents relatius a aquestes relacions entre els regnes cristians europeus i els sultanats magrebins. De Mas Latrie transcriu el tractat de comerç de 1271, signat entre Jaume I i el sultà de Tunis, l'ambaixada d'Arnau Eimeric a Tunis (1257), l'ambaixada del cavaller Pere Vilaragut com a ambaixador i alcaid a Tremissèn (1265) i documents relatius als alfòndecs catalans de Tunis i Bugia.

A principis de segle XX, l'historiador Antoni Rovira i Virgili tracta les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb a l'obra *Història nacional de Catalunya* (1926), i aporta nova informació com, per exemple, l'enviament de la primera ambaixada per part de la Corona a Tunis el 1236; el primer document referent a l'alfòndec català a Tunis l'any 1253; la primera notícia documental de la milícia catalanoaragonesa al servei del sultà el 1254; o l'ambaixada de Guillem de Montcada amb setanta *milites* l'any 1257 per unir-se a la milícia.

A la dècada de 1940, l'historiador francès Charles-Emmanuel Dufourcq, que arriba a ser el gran referent de les relacions diplomàtiques entre la Corona d'Aragó i el Magreb, inicia a la segona meitat del segle XX els seus estudis en aquest àmbit.² L'any 1966 escriu l'obra *L'Espagne catalane et le Maghrib aux*

2. L'obra de Charles-Emmanuel Dufourcq referent a les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb és molt extensa: a continuació, se citen aquells treballs utilitzats al llarg de la tesi doc-

XIIIe et XIVe siècles, en la qual descriu les relacions diplomàtiques i militars entre la Corona d'Aragó i els sultanats magrebins els segles XIII i XIV (1212-1331) amb gran detall. Fa especial menció a les ambaixades enviades per part de la Corona d'Aragó al Magreb i la creació dels alfòndecs catalans de Tunis i Bugia. El mateix any escriu una altra obra, un article dedicat al funcionament dels alfòndecs mencionats en temps de Jaume I. Dufourcq fonamenta els seus estudis en la documentació localitzada a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (ACA).

Altrament, tenim tot un seguit d'historiadors i historiadores que dediquen part dels seus estudis a les relacions comercials entre la Corona i el Magreb al segle XIII. Arcardi García Sanz, Josep Maria Madurell i Marimon i Maria Teresa Ferrer i Mallol escriuen, a les dècades de 1970 i 1980, diverses obres històriques comercials que inclouen transcripcions de documents procedents de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona (ACB) i que aporten proves escrites d'aquest comerç mediterrani entre la Corona d'Aragó i el Magreb.³ Carme Batlle és una de les grans referents del tema: va dedicar la seva obra durant la dècada de 1980 a descriure tot aquest comerç i la vida dels mercaders catalans a terres musulmanes. Els anys noranta del passat segle XX i els inicis del segle XXI aquesta autora se centra en la prosopografia d'aquests agents comercials dedicats al comerç a terres magrebines.⁴

2. RELACIONS ENTRE LA CORONA D'ARAGÓ I EL MAGREB AL SEGLE XIII. UN ESTUDI POLÍTIC, MILITAR I ECONÒMIC (1213-1276): JUSTIFICACIÓ DE L'ESTUDI

La tesi estudia les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb entre els anys 1213 i 1276, és a dir, durant el regnat de Jaume I d'Aragó. L'estudi parteix d'una triple visió que analitza conjuntament les relacions comercials, militars

toral (DUFOURCQ, 1946, 1948, 1952*a*, 1952*b*, 1955, 1966*a*, 1966*b*, 1973, 1979, 1980, 1982).

3. GARCÍA SANZ (1955-57, 1959, 1963, 1967, 1970, 1977, 1978), conjuntament amb MADURELL I MARIMON (1973, 1986) i en col·laboració amb FERRER I MALLOL (1983).

4. Carme Batlle és la gran historiadora del segle XX pel que fa a aquestes relacions econòmiques entre la Corona d'Aragó i els sultanats del Magreb. A continuació, se cita una part de l'extensa bibliografia (BATLLE I GALLART, 1976, 1980, 1981*a*, 1981*b*, 1983, 1985, 1987, 1988*a*, 1988*b*, 1989*a*, 1989*b*, 1989*c*, 1997, 2001, 2003-4, 2004, 2007, 2010, 2013*a*, 2013*b*), conjuntament amb BUSQUETA, Joan Josep (1986), en col·laboració amb VARELA, Elisa (1988), i amb CUADRADA, Coral (1993).

i politicodiplomàtiques entre la Corona d'Aragó i els sultanats nord-africans, estudiant els tractats comercials, les mercaderies, quantitats monetàries, tipus de document comercial, origen i destí de les transaccions comercials, la configuració i funció dels alfontecs catalans a Tunis i Bugia, la formació i funció de la milícia catalanoaragonesa a terres magrebines, els tractats i confrontaments militars, les ambaixades enviades a terres magrebines i, en grau més baix, les arribades a terres de la Corona, l'objectiu d'aquestes trameses, les conseqüències i el context històric i polític en què es produeixen aquests fets i com evolucionen des de la dècada de 1230 fins a la mort de Jaume I.

La recerca, que parteix d'una llarga tradició historiogràfica catalana referent a les relacions comercials i diplomàtiques durant la baixa edat mitjana, té com a objectiu unificar les historiografies comercial i diplomàtica, alhora que pretén contrastar la necessitat de revisió i actualització dels estudis sobre aquestes relacions entre la Corona d'Aragó i els sultanats del Magreb, llargament estudiades per Dufourcq i considerades per la historiografia com a totalment treballades i sense necessitat de continuar-les. Amb aquests objectius, la base documental inicial amb la qual s'ha treballat ve marcada per un buidatge de la historiografia i els autors mencionats.

Els documents inicialment estudiats provenen, principalment, dels registres de Cancelleria en temps de Jaume I de l'Arxiu de la Corona d'Aragó i els documents comercials de l'Arxiu de la Catedral de Barcelona. Aquests registres documentals han estat complementats amb informació obtinguda de la bibliografia a l'abast, la qual ha permès obrir, o reobrir, noves rutes de recerca documental per al tema d'estudi en arxius com l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (ACFV), l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM), l'Arxiu de Sant Benet de Montserrat (ASBM) i l'Archivo Histórico Nacional (AHN) entre d'altres.

Començant per l'obra de Dufourcq, el gran historiador de les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb el segle XIII i l'inici del XIV, el primer arxiu consultat ha estat el de la Corona d'Aragó. Tot i que no s'han pogut buidar sistemàticament, s'han consultat diverses sèries documentals, tant els registres de Cancelleria, com les Cartes Reials de Jaume I i els Pergamins de Jaume I.

Un dels primers aspectes a destacar d'aquesta tesi ha estat l'ús de documentació no exclusivament de l'ACA, font documental principal de Dufourcq, i de l'ACB, principalment utilitzada per la historiografia comercial mencionada. Tanmateix, com s'ha mencionat, el treball no s'ha centrat exclusivament en

l'apartat comercial o les relacions diplomàtiques o militars, sinó que ha tingut una base tripartida, tot i que desigual quant al volum documental i el pes total.

La major part de la documentació estudiada, 180 dels 300 documents referenciats, és de caràcter comercial, cosa que permet obtenir informació sobre l'origen i la destinació de les trameses comercials, els volums de mercaderies i les quantitats monetàries, el nom i els cognoms dels socis gestors i els socis capitalistes, noms de mercaders, capitans de naus, nom d'algunes d'aquestes naus i els mesos escollits per a viatjar, entre altra informació rellevant.

Aquest primer bloc documental podria dividir-se en tipologies diferents. D'una banda, tenim els deutoris, que donen informació principalment sobre diners que algú presta a un altre a retornar, i, en aquest cas, sobre la destinació a un emplaçament del Magreb. A continuació hi ha les comandes, les quals poden diferenciar-se segons la mercaderia a traslladar fins a terres nord-africanes. O bé poden ser productes manufacturats i/o matèries primeres, o bé quantitats monetàries. Finalment, trobem els documents relatius a societats mercantils, els quals fan referència a associacions entre diversos mercaders per a fer viatges als sultanats magrebins.

El segon bloc documental, els restants 120 documents, són de tipologia diplomàtica, i estan situats, gairebé tots, a l'ACA. Aquesta documentació conté informació referent a les ambaixades i ambaixadors, còsols i funcionament dels alfondecs catalans al Magreb i, finalment, la milícia catalanoaragonesa. Aquests tres elements són els que la Corona d'Aragó comença a utilitzar a la dècada de 1250 per intentar establir un sistema de control sobre el comerç privat dels mercaders de la Corona i els sultanats, per obtenir rendes i mantenir obertes les rutes comercials, una maquinària que funciona a ple rendiment la dècada de 1270.

La tesi ha tingut en compte les tres perspectives d'anàlisi per a descriure aquestes relacions entre la Corona i els sultanats del Magreb, ja que s'ha considerat i observat com el comerç, la diplomàcia i la guerra són tres elements indissolubles. La Corona d'Aragó de Jaume I inicia a la dècada de 1230 els primers contactes diplomàtics amb els sultanats de Tunis i de Tremissèn, i dona els primers fruits a la dècada de 1250 amb la creació dels alfondecs catalans de Tunis i Bugia; en aquesta mateixa dècada, es tenen registres documentals de la milícia catalanoaragonesa a terres magrebines al servei del sultà. En cas que el comerç no sigui respectat, la Corona no dubta a fer servir la força militar per a pressionar el sultà i mantenir o reobrir les rutes, tot aprofitant la situació

per a signar tractats i aconseguir avantatges comercials per als seus mercaders. Tot aquest aparell serveix a la Corona per a obtenir control i rèdits econòmics dels mercaders, els còsols, els alfòndecs i la milícia, i també ho intenta amb els sultans.

La cronologia d'estudi (1213-1276) s'ha escollit coincidint amb el regnat de Jaume I. Aquesta elecció s'ha fet tenint en compte diversos factors. El primer és que durant el període en què Jaume I va governar, la Corona va començar la seva expansió territorial per la Mediterrània, i va ser també l'inici del comerç català de mitjana i llarga distància arreu del Mediterrani. El segon motiu és que el comerç i les relacions de la Corona amb el Magreb els segles XIV i XV han estat estudiats per diversos autors i autores durant el final del segle XX i les dues dècades del XXI, però el segle XIII no ha estat revisat en profunditat des dels temps de Charles-Emmanuel Dufourcq.

3. L'ESTRUCTURA D'UNA RECERCA BASADA EN L'ESTUDI DE LES RELACIONS ENTRE LA CORONA D'ARAGÓ I EL MAGREB AL SEGLE XIII

La tesi i els objectius d'aquesta recerca s'articulen al voltant de quatre blocs formats per un total de dotze capítols. La primera part és introductòria i explica l'estat de la qüestió i l'evolució d'aquest tema d'estudi al llarg dels segles, la metodologia i les fonts utilitzades, alhora que descriu l'evolució dels poders predominants a la Mediterrània occidental entre els segles X i XII, on es passà de l'hegemonia musulmana a un predomini de Pisa i Gènova a finals del segle XII.

Gràcies a l'estat de la qüestió, s'ha observat que la línia d'investigació de les relacions entre la Corona d'Aragó i els sultanats del Magreb al segle XIII no s'ha reprès en el seu vessant diplomàtic des dels estudis de Dufourcq dels anys seixanta i setanta del passat segle XX. Altrament, si bé aquestes relacions han estat més estudiades en l'aspecte econòmic per la historiografia dels anys vuitanta, noranta del segle XX i principis del segle XXI, les recerques no s'han posat en conjunció en un mateix volum amb l'obra de Dufourcq. D'aquesta manera, el primer objectiu de la tesi consisteix a unificar aquestes dues historiografies i fer una compilació dels registres arxivístics de tota aquesta documentació, agrupar les transcripcions fetes per la historiografia i intentar transcriure la que no ho està.

Partint d'aquests treballs previs, s'ha fet una compilació de tota la documentació comercial, militar i diplomàtica citada a la bibliografia, ordenant-la

tant per dècades com per font arxivística. Des d'una primera fase de l'estudi s'han pogut localitzar dos grans fons ja citats per la historiografia.

El primer d'ells, l'ACA, conté informació referent a les relacions diplomàtiques, tant de les ambaixades com dels alfòndecs. Del buidatge de l'obra de Dufourcq, i, en menor mesura, de les de Mas Latrie, Huici Miranda, Cabanes Pecourt, Faustino Gazulla, Miret i Sans i Bensch, s'han referenciat 99 documents. Altrament, s'han referenciat dos documents de troballa pròpia mitjançant l'arxiu en línia de la institució, de manera que es compta amb un total de 101 referències arxivístiques de l'ACA. La majoria estan datades a la dècada de 1260 i, la minoria, de les dècades de 1250 i 1270 respectivament. Gairebé totes provenen del fons diplomàtic de la Reial Cancelleria (ACA, C.) i en molt poca quantitat dels fons de Cartes Reials de Jaume I i Pergamins de Jaume I.

El segon gran fons arxivístic, l'ACB, conté documentació de caràcter comercial. Gràcies al buidatge documental de les obres de Batlle, García i Sanz, Madurell i Marimon i Ferrer i Mallol s'han indexat 78 referències documentals, les quals provenen majoritàriament de la sèrie Pergamins i, una minoria, dels fons de la Pia Almoina i de Cartes Reials. La major part d'aquesta documentació està datada de la dècada de 1270, seguida de les dècades de 1250 i 1260 i, en menor proporció de les dècades de 1210, 1230 i 1240.

Aquest primer buidatge ha permès comprovar que la cronologia d'aquestes relacions comercials entre la Corona d'Aragó i el Magreb marcada per Dufourcq, segons el qual els contactes comercials marítims entre ambdues riberes de la Mediterrània s'iniciaren la dècada de 1250 amb la creació dels alfòndecs catalans de Tunis i Bugia, podria desplaçar-se a la dècada de 1230. També s'ha pogut comprovar que la historiografia que estudia el tema de les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb en moltes ocasions fa servir de referència l'obra mestra de Dufourcq, *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles*, però no cita altres obres importants de l'historiador francès. Així doncs, amb aquest treball s'intenta unificar tota l'obra de Dufourcq, alhora que es posa en relleu la necessitat d'una revisió de la mateixa per actualitzar-la en alguns aspectes.

Aquest avançament de la cronologia a la dècada de 1230 coincideix, no casualment, amb l'inici del procés d'expansió de la Corona d'Aragó a la Mediterrània, primer envers les illes de Mallorca (1229-1231) i Eivissa (1235) i, posteriorment, caps als territoris que conformarien el futur regne de València (1233-1245). D'aquesta manera, en qüestió d'una dècada la Corona d'Aragó

va ampliar les seves costes i va fer de les illes una base portuària des de la qual ampliar les rutes marítimes envers el nord d'Àfrica i el centre i l'extrem oriental del Mediterrani, alhora que servia com a lloc de descans i avituallament dels mercaders en les seves travessies marítimes.

La tesi té com a segon propòsit intentar esbrinar si es tracta d'un tema totalment estudiat i amb poques possibilitats d'aprofundir o trobar noves informacions i, com es confirma amb aquest treball, si realment hi ha noves fonts d'informació no explotades i, per tant, noves dades a afegir a aquesta llarga tradició bibliogràfica.

El segon apartat de la tesi tracta de les relacions diplomàtiques entre la Corona d'Aragó i els sultanats de Tunis i de Tremissèn. Aquests contactes s'estudien principalment mitjançant la documentació de caràcter diplomàtic continguda al fons de la Reial Cancelleria de Jaume I de l'ACA. A través d'aquests documents es pot extreure informació dels enviats de Jaume I a terres magrebines amb missions tan diverses com l'inici, el manteniment o la refeta de les relacions, en cas d'arribar a trencar-se, entre el monarca català i els sultans. També contenen informació respecte de la configuració i el funcionament dels alfòndecs catalans de Tunis i Bugia, les funcions i els sous dels còsols que dirigien aquestes institucions, els problemes que podien haver-hi entre els habitants d'aquests indrets, i els noms i cognoms dels súbdits de la Corona allà residents. Altrament, mitjançant aquesta documentació es pot saber en quins moments històrics concrets les relacions es tensen i, fins i tot, es trenquen, tot provocant que el monarca català doni permisos i patents de cors contra les naus i els súbdits dels sultans.

Aquest aspecte està molt ben estudiat per part de Dufourcq, que referencia extensament la documentació continguda a l'ACA al respecte. El present estudi, però, aporta informació nova respecte de les ambaixades. Gràcies a la lectura de la tesi doctoral de Carme Coll Font, *El llibre manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca (1239-1243)*, s'ha trobat un document, procedent de l'ARM, referent a una ambaixada datada l'any 1240 amb destinació a Tunis, i a un objectiu desconegut, no localitzada per Dufourcq.⁵ L'any 1253 hi ha una segona tramesa diplomàtica no referenciada per Dufourcq: en aquest cas, es tracta de l'ambaixada de Berenguer d'Ermengol amb destinació a Tremissèn. Gràcies a l'obra de Batlle, que

5. COLL FONT (2012).

referència el document testamentari de Berenguer Ermengol, s'ha pogut conèixer que el diplomàtic va fer testament per si no tornava del viatge.

També s'ha localitzat informació referent als alfontecs i els cònsols de Tunis no localitzada o plasmada a l'obra de Dufourcq. Per exemple, gràcies a un document de l'ACB referenciat per Carme Batlle, es pot saber que l'any 1261 el cònsol Berenguer de Peralada no residia a la ciutat de Tunis, sinó que tenia com a lloctinent de l'alfontec Pere Garí. Si bé Dufourcq menciona a la seva obra el traspàs, l'any 1267, del càrrec de cònsol de Tunis de mans de Berenguer de Reguers a Llorenç Ot i a Pere Pascasi de manera conjunta, Batlle, citant novament un document de l'ACB, aporta més informació sobre aquest traspàs, en indicar que Jaume I l'avalà a canvi de 2.020 besants.

Hi ha una confirmació, el 1270, per part de Pere el Gran, fill de Jaume I, sobre el traspàs de poders mencionat l'any 1267. És gràcies a Carme Batlle que es té constància d'aquesta confirmació. Gràcies a Miret i Sans pot saber-se que l'any 1272 Jaume I va concedir poders a l'ambaixador Ramon Ricard per atorgar l'arrendament de l'alfontec de Tunis a Pere de Roquer i Pere Sabet de Vic durant dos anys un cop acabat el mandat dels cònsols Dénia i Porta, és a dir, entre 1274 i 1276.

Aquestes dues ambaixades i les informacions donades referents a l'alfontec català de Tunis demostren que, tot i la gran feina feta per Dufourcq, s'ha de realitzar una revisió per tal d'actualitzar la història de les relacions entre la Corona d'Aragó i el Magreb al segle XIII i incorporar tota la documentació descoberta després de la mort de l'historiador francès l'any 1983, fa més de quaranta anys.

Un altre capítol dins d'aquest segon apartat analitza els tractats signats entre Gènova i Pisa amb els sultanats magrebins al segle XIII perquè, posteriorment, es comparin amb els tractats signats per part de la Corona d'Aragó amb aquests sultanats. D'aquesta manera, es poden confrontar els avantatges i concessions que obtingueren Pisa i Gènova, les dues ciutats-estat, potències del Mediterrani al segle XIII, amb els obtinguts per la Corona d'Aragó. No s'ha pogut observar una diferència notable en els tractats localitzats (incloent-hi un tractat fora de la cronologia mencionada, el de 1285, signat en temps del fill de Jaume I, Pere el Gran) i comparats, es pot teoritzar sobre una suposada igualtat entre Pisa i Gènova —les quals des del segle XII havien signat tractats amb els poders locals i estatals del Magreb— i la Corona d'Aragó, incorporada un segle més tard en aquest comerç marítim amb el nord d'Àfrica occidental.

El tercer apartat de la tesi estudia la milícia catalanoaragonesa al servei dels sultans del Magreb, centrant-se en gran part en la milícia al sultanat de Tunis. Aquest cos militar, comandat per un alcaid, treballa per al sultà i està a càrrec de la seva seguretat personal i de la defensa de les fronteres en un context històric de gran canvi polític al Magreb, amb la decadència i desfeta de l'imperi almohade i el sorgiment dels sultanats de Tunis, Tremissèn i Fes. El sultà és qui paga el sou dels membres de la milícia, però, en darrer terme, manté la fidelitat al monarca de la Corona. Aquest fet és remarcable, ja que, en cas de necessitat, Jaume I pot pressionar, a través de la milícia, per mantenir o reobrir les rutes comercials i aconseguir avantatges comercials per als seus súbdits a terres magrebines. Aquesta pressió és possible gràcies a la inestabilitat tant de les fronteres dels sultanats com dels mateixos sultans en el poder, i provoca la necessitat d'aquestes milícies de manera que els sultans havien de cedir a la voluntat del monarca catalanoaragonès.

Un altre capítol, el més rellevant d'aquesta tesi, tracta les relacions comercials entre la Corona i els sultanats magrebins. En aquest apartat s'explica la configuració i el funcionament dels alfondecs catalans de Tunis i Bugia, la política econòmica de Jaume I envers el Magreb, els ports nord-africans utilitzats pels mercaders de la Corona per a dur a terme aquests intercanvis comercials, els productes utilitzats en les transaccions i una breu prosopografia d'alguns d'aquests mercaders. Tenint en compte que la documentació comercial referenciada i localitzada suma un total de 180 documents, pot afirmar-se que al segle XIII hi hagué un tràfic comercial rellevant entre la Corona d'Aragó i els sultanats magrebins.

Si bé hi ha hagut, com ja hem mencionat, molts autors i autores que han escrit diverses obres sobre aquest tràfic comercial, la majoria ho ha fet des de la documentació de l'ACB. Aquesta tesi presenta diverses novetats arxivístiques que obren la porta a continuar aquesta línia d'investigació en el futur. Primerament, caldria mencionar l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic, que conté documentació comercial del Magreb durant la cronologia treballada. Els historiadors Francesc Carreras Candi, a la dècada de 1910, i Arcadi García Sanz, entre els anys 1955 i 1979, van escriure diverses obres referents a aquest comerç vigatà a terres nord-africanes. També s'ha localitzat més documentació gràcies a la consulta de l'obra de Rafel Ginebra i Molins, *Manual primer de l'Arxiu de*

la Cúria Fumada de Vic (1230-1233), que compila un total de 42 referències documentals.⁶

El present treball posa l'èmfasi en aquesta documentació comercial vigatana, no citada quan la historiografia parla del comerç català amb el Magreb, alhora que destaca la possibilitat que aquest arxiu contingui més documentació no treballada. El primer volum notarial (1230-1233) ha estat totalment treballat per Ginebra i Molins —obtenint-se de la consulta d'aquestes 22 referències arxivístiques. Les obres de Carreras Candi i García Sanz mencionen alguns documents concrets dels volums notariaus quart, cinquè i sisè (datats entre 1244 i 1261). Així doncs, es pot considerar la idea que entre el volum segon i dissetè (últim volum notarial dins de la cronologia del regnat de Jaume I) hi hagi més documentació referent a aquest comerç vigatà amb els sultanats magrebins a l'espera de ser estudiada i unida a la documentació comercial ja referenciada d'altres arxius.

Una altra novetat arxivística pel que fa a l'estudi d'aquestes relacions comercials és el fons del monestir de Santa Clara de Barcelona, dipositat dins de l'Arxiu de Sant Benet de Montserrat. Gràcies a la consulta i el buidatge de l'obra conjunta de Brugués, Jornet i Benit, Boada, Muntaner i Alsina i Casals, *Diplomatari de la col·lecció de pergamins del monestir de Santa Clara de Barcelona (1039-1241)*, s'han localitzat 17 referències documentals relacionades amb el comerç. Si bé no s'ha pogut consultar de primera mà aquest fons, a l'obra s'indica que l'activitat de la comunitat de monges de Santa Clara dura fins al 1952 i no es pot descartar que hi hagi més documentació per trobar envers el camp d'estudi. Una novetat respecte de la documentació citada fins al moment és que els documents més antics localitzats en aquest fons daten dels anys 1219 i 1228, més de dues dècades abans de l'inici d'aquest comerç amb el Magreb segons Dufourcq.

L'altre gran fons documental és el d'Escrivania de Cartes Reials (ECR), localitzat a l'Arxiu del Regne de Mallorca (ARM). Aquest fons ha estat utilitzat per autors com Santamaría, Ortega Villoslada i Sevillano per parlar del comerç mallorquí amb el Magreb. L'obra que més referències arxivístiques ha aportat per al tema d'estudi de la tesi ha estat la de Carme Coll Font, *El Llibre Manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca (1239-1243)*, la qual conté 37 de les 49 referències arxivístiques localitzades en les diverses obres. En aquest punt cal

6. GINEBRA I MOLINS (1998).

destacar dues idees: d'una part, la possibilitat de trobar més documentació al fons d'Escrivanies Reials perquè els autors mencionats han utilitzat els volums notariaus 341, 342, 343 i 344, però no altres que entren dins la cronologia del regnat de Jaume I, com poden ser els volums 345, 346, 347 i 348. D'altra banda, cal destacar que no hi ha cap obra sobre el comerç de la Corona d'Aragó amb el Magreb en el regnat de Jaume I que utilitzi conjuntament la documentació mallorquina i catalana.

El capítol acaba amb una petita aportació referent als frares i religiosos de la Corona d'Aragó al Magreb. Hi ha constància documental de religiosos, com per exemple Pere de Soler o Berenguer Eimeric, que viatjaren a terres musulmanes per motius diversos, entre els quals hi ha el d'assistir espiritualment els súbdits de la Corona residents a l'alfòndec català de Tunis, el qual, des de l'any 1261 com a mínim, té documentada una capella dins el perímetre de l'alfòndec. També hi ha un apartat dedicat a la política dels papes respecte als sultanats magrebins. Entre les polítiques dels governants dels Estats Papals en temps de Jaume I tenim la butlla de Gregori IX de l'any 1228, *Ne homines de Montepesulane*, que autoritza l'arquebisbe de Montpeller, ciutat sota control de la Corona d'Aragó durant el segle XIII i part del XIV, a absoldre tots aquells habitants culpables de delictes comercials, és a dir, tots aquells acusats de comerciar amb coses vedades, com ara armes, metalls o queviures de primera necessitat, amb els habitants de terres de l'Islam. També Gregori IX, en aquest cas l'any 1240, autoritza el comerç entre l'illa de Mallorca i els estats islàmics, en considerar que els cristians de l'illa necessiten aquest comerç per a la seva supervivència. Un any més tard, però, la butlla és modificada per a prohibir el comerç de materials que podrien utilitzar-se per part dels musulmans per a fer la guerra, com per exemple el ferro, les armes, naus marítimes, fusta, etc. Alhora, també limita el comerç a temps de pau; en cas de guerra, no s'autoritza.

CONCLUSIONS

A manera de cloenda, la guerra, el comerç i la diplomàcia són tres elements indissociables en l'estudi de les relacions entre la Corona d'Aragó i els sultanats del Magreb durant el regnat de Jaume I perquè estan interconnectats, de manera que no és possible una visió total d'aquest període històric sense tenir en compte algun d'aquests elements.

La tesi recopila, analitza i unifica en una mateixa obra la historiografia diplomàtica, la qual no s'ha modificat des dels temps de Dufourcq a la dècada de 1980, i la historiografia econòmica. D'aquesta historiografia i de la bibliografia consultada es recopila tota la documentació referenciada en una sola obra, alhora que es copien totes les transcripcions fetes pels autors, a més d'algunes de collita pròpia, de manera que hi ha 207 dels 300 documents referenciats transcrits. Aquesta obra serveix per a posar l'atenció sobre la necessitat d'una revisió profunda d'aquesta línia d'investigació; també indica quins són els futurs possibles focus documentals on continuar buscant informació rellevant sobre les relacions comercials per intentar actualitzar i completar el segle XIII, i es podria ampliar tant l'espai cronològic per investigar el regnat del fill de Jaume I, Pere el Gran (1276-1285) com l'espai geogràfic, tot fent una comparativa entre el comerç de la Corona d'Aragó a la Mediterrània occidental i l'oriental en temps de Jaume I.

BIBLIOGRAFIA

- BATLLE, Carme (1976). «La burguesía de Barcelona a mediados del siglo XIII». A: *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. III. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 7-19.
- (1980). «Els francesos a la Corona d'Aragó». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 361-392.
- (1981a). «La vida y las actividades de los mercaderes de Barcelona dedicados al comercio marítimo (siglo XIII)». A: RAGOSTA, Rosalba. *Le genti del mare Mediterraneo*. Vol. I. Nàpols: Lucio Pironti. Vol. I, p. 291-339.
- (1981b). «La família i la casa d'un draper de Barcelona, Burget de Banyeres (primera meitat del segle XIII)». *Acta historica et archaeologica Medievalia*, núm. 2. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 69-91.
- (1983). «La casa burguesa en la Barcelona del siglo XIII». A: *La societat barcelonina a la baixa edat mitjana*. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 9-52.
- (1985). «Relaciones de Barcelona con Occitania en el siglo XIII». A: *XIIe congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon*. Vol. II. Montpeller, p. 9-22.
- (1987). «Noticias sobre la milicia cristiana en el norte de África en la segunda mitad del siglo XIII». A: *Homenaje al Profesor Torres Fontes*. Múrcia: Universidad de Murcia, p. 127-137.

- (1988a). «Relaciones de Barcelona con Occitania en el siglo XIII». A: *Montpellier, la Couronne d'Aragon et les pays de Langue d'oc (1204-1349). Actes du XIIe Congrès d'Histoire de la Couronne d'Aragon (Montpellier 26-29 septembre 1985)*. Vol. II, p. 10-23.
- (1988b). *Història de Catalunya*. Vol. III. *L'expansió baixmedieval (segles XIII-XV)*. Barcelona: Edicions 62.
- (1989a). «Uns mercaders de Barcelona al nord d'Àfrica a mitjan segle XIII». *Acta historica et archaeologica Medievalia*, 10. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 145-157.
- (1989b). «La alhóndiga, centro de la vida de los catalanes en el norte de África». A: *Mediterraneo medievale: scritti in onore di Francesco Giunta*. Altomonte: Rubbettino, p. 74-88.
- (1989c). «La presència de mercaders catalans al nord d'Àfrica durant el segle XIII». A: FERRER I MALLOL, M. Teresa; CLARAMUNT, Salvador: *Homenatge a la memòria del Prof. Dr. Emilio Sáez*. Barcelona: Institució Milà i Fontanals, C.S.I.C. p. 99-109.
- (1997). «La alhóndiga, centro comercial de Barcelona, durante el siglo XIII». A: *Oriente e occidente tra medioevo ed età moderna: studi in onore di Geo Pistarino*, p. 61-81.
- (2001). «Guillem de Banyeres, canonge de la Seu de Barcelona (†1284)». *Acta historica et archaeologia Medievalia*, núm. 22. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 263-290.
- (2003-2004). «Berenguer de Montcada (†1268), un català a la cort de Castella i la seva família». *Homenatge Dra. M. Josefa Arnall. Acta historica et archaeologia Medievalia*, núm. 25. Barcelona: Universitat de Barcelona, p. 131-154.
- (2004). «Les cases benestants a la Barcelona medieval (segles XII-XIV)». A: *Viure a palau a l'edat mitjana*. Fundació Caixa Girona, p. 59-69.
- (2007). «Guillem Eimeric, jurista d'una família patrícia de Barcelona (†1301)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 37. Vol. 2. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 823-66.
- (2010). «Ramon i Joan de Banyeres, ciutadans i negociants de Barcelona de mitjan segle XIII». A: *Estudis històrics i documents dels arxius de protocols*, núm. 22. Barcelona: Fundació Noguera, Col·legi Notarial de Catalunya, p. 7-59.
- (2013a). «Els Oliver i els Baster, drapers emparentats amb els negociants Banyeres (Barcelona, segle XIII)». A: *Estudis d'història medieval en homenatge*

- a la doctora Maria Teresa Ferrer i Mallol*. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 67-78.
- (2013*b*). «Mercaders de Barcelona al nord d'Àfrica durant el regnat de Jaume I». A: *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. II. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, Memòries de la secció històrico-arqueològica, XCI, p. 677-704.
- BATLLE, Carme; BUSQUETA, Joan Josep (1986). «Las familias de la alta burguesía en el municipio de Barcelona (siglo XIII)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 16. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 81-92.
- BATLLE, Carme; VARELA, Elisa (1988). «Las relaciones comerciales de Barcelona con el norte de África (siglo XIII)». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 7. Alacant: Universidad de Alicante, p. 23-52.
- BATLLE, Carme; BUSQUETA, Joan Josep; CUADRADA, Coral (1989). «Notes sobre l'eix comercial Barcelona-Mallorca-Barbaria a la segona meitat del segle XIII». A: *XIII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*. Vol. 1, 1a part. Palma: Institut d'estudis Balearics, p. 33-48.
- BATLLE, Carme; BUSQUETS, Àngels; NAVARRO, Inmaculada (1989). «Aproximació a l'estudi d'una família barcelonina els segles XIII i XIV: els Grony». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 19. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 285-310.
- BATLLE, Carme; CUADRADA, Coral (1993). «Berenguer de Bonastre, un negociante barcelonés en el norte de África (segunda mitad del siglo XIII)». A cura de DI ARIENZO, Luisa: *Sardegna, Mediterraneo e Atlantico tra Medioevo ed Età Moderna. Studi storici in memoria di Alberto Boscolo*. Roma: Bulzoni Editori. Vol. II, p. 129-150.
- BENSCH, Stephen P. (1995). *Barcelona & its rulers, 1096-1291*. Cambridge: Cambridge University Press.
- BRUGUÉS, Irene; JORNET-BENITO, Núria; BOADA, Coloma; MUNTANER, Carme; CASALS, Jordi (2019). *Diplomatari de la col·lecció de pergamins del monestir de Santa Clara de Barcelona (1039-1241)*. Barcelona: Fundació Noguera, diplomataris, 78.
- CAPMANY I DE MONTPALAU, Antoni de (1786). *Antiguos tratados de paces y alianzas entre algunos reyes de la Corona de Aragón y diferentes príncipes infieles de Asia y África desde el siglo XIII hasta el XV*. Edició de 1974. València: Anubar.

- CARRERAS I CANDI, Francesc (1910). «Notes dotzentistes d'Ausona (preliminar)». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Vol. 5, núm. 40. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, p. 429-479.
- (1912). «Notes dotzentistes d'Ausona (Acabament)». *Butlletí de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona*. Vol. 6, núm. 43. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, p. 123-141.
- COLL FONT, M. Carme (2012). *El Llibre Manual de Pere Romeu, notari públic de Mallorca (1239-1243)*. Palma de Mallorca.
- CUADRADA, Coral (2001). *La Mediterrània, cruïlla de mercaders (segles XIII-XV)*. Barcelona: Editor Rafael Dalmau.
- DUFOURCQ, Charles-Emmanuel (1946). «Les activités politiques et économiques des catalans en Tunisie et en Algérie orientale de 1262 à 1377». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Vol. 19. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, p. 5-96.
- (1948). «Les espagnols et le royaume de Tlemcen aux treizième et quatorzième siècles». *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*. Vol. 21. Barcelona: Reial Acadèmia de Bones Lletres, p. 5-128.
- (1952). «La Couronne d'Aragon et les hafside au XIIIe siècles (1229-1301)». *Analecta Sacra Tarraconensia: Revista de Ciències Historicoeclesiàstiques*, núm. 25. Vol. 1. Barcelona: Fundació Balmesiana, Llibreria Balmes, p. 51-113.
- (1952). «Documents inédits sur la politique ifrikiyenne de la Couronne d'Aragon». *Analecta Sacra Tarraconensia: Revista de Ciències Historicoeclesiàstiques*, núm. 25. Vol. 2. Barcelona: Fundació Balmesiana, Llibreria Balmes, p. 255-292.
- (1955). «La question de Ceuta au XIIIe siècle», *Hesperis*, núm. XLII, p. 67-123.
- (1966). *L'Espagne catalane et le Maghrib aux XIIIe et XIVe siècles. De la bataille de Las Navas de Tolosa (1212) à l'avènement du sultan mérinide Abou-l-Hasan (1331)*. Paris: Presses Universitaires de France. Traducció al català, edició 1969, *L'expansió catalana a la Mediterrània Occidental. Segles XIII i XIV*. Barcelona: Editorial Vicens-Vives.
- (1966). «Les consulats catalans de Tunis et de Bougie au temps de Jacques le Conquerant». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 3. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 469-479.

- (1973). «Les relations de la Péninsule Ibérique et de l'Afrique du nord aux XIVe siècle». A: SAÉZ, Emilio: *La investigación de la historia hispánica del siglo XIV*. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 39-66.
- (1979). «Vers la Méditerranée orientale et l'Afrique». *X Congreso de Historia de la Corona de Aragón*. Vol. I. Saragossa: Institución Fernando el Católico, p. 5-90.
- (1980). «Chrétien et musulmans durant les derniers siècles du Moyen Âge». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 10. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 207-225.
- (1982). «Rapports entre l'Afrique et l'Espagne au XIIIe siècle». A: *Mélanges de la bibliothèque espagnole*. Paris, p. 101-18.
- DURAN I DUELT, Daniel (2013). «Consolats nàutics, consolats ultramarins i altres formes d'organització nauticomercantil en l'àmbit català». A: *Jaume I. Commemoració del VIII centenari del naixement de Jaume I*. Vol. II, p. 747-761.
- FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1999). «El Consolat de Mar i els Consolats d'Ultramar, instrument i manifestació de l'expansió del comerç català». A: FERRER I MALLOL, Maria, Teresa; COULON, Damien: *L'expansió Catalana a la Mediterrània a la Baixa Edat Mitjana: actes del séminaire-seminari, celebrat a Barcelona el 20 d'abril de 1998*. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 53-80.
- (2004). «La Mediterrània dels segles XIII al XV: l'expansió catalana». A: *Mediterraneum. L'esplendor de la Mediterrània medieval, s. XIII-XV*. Barcelona: Institut Europeu de la Mediterrània - Lunewerg editors, p. 143-158.
- (2007). «Navegació, ports i comerç a la Mediterrània de la baixa edat mitjana». A: PÉREZ BALLESTER, José; PASCUAL, Guillermo [eds]. *Comercio, redistribución y fundadores. La navegación a vela en el Mediterráneo. Actas V jornadas Internacionales de Arqueología subacuática*. València, p. 113-166.
- GARCÍA SANZ, Arcadi (1955-1957). «Precedentes de la letra de cambio en la "Curia Fumada"». *Ausa*. Vol. 2, p. 533-40.
- (1959). «Tipos ausetanos de la "comenda" en el siglo XIII». *Ausa*. Vol. 3, núm. 30, p. 284-93.
- (1963). «Contractes comercials vigatans de principis del segle XIII». *Ausa*. Vol. 6, 43, núm. XLIII, p. 321-29.
- (1967). *El comercio de la piel de Vich a mediados del siglo XIII*. Vic: Colomer Munmany, S.A., Fàbrica de Curtidos.

- (1970). «Els Espanyol, una família burgesa vigatana del segle XIII». *Ausa*. Vol. 6, núm. 54-5, p. 165-185.
- (1977). *Història de la marina catalana*. Barcelona: Editorial Aedos.
- (1978). «Fletamentos catalanes medievales». A: *Historia, instituciones, documentos*. Sevilla: Universidad de Sevilla, p. 237-256.
- GARCÍA SANZ, Arcadi; FERRER I MALLOL, Maria Teresa (1983). *Assegurances i canvis marítims medievals a Barcelona*. Vol I i II. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- GARCÍA SANZ, Arcadi; MADURELL I MARIMON, Josep Maria (1973). «Comandas comerciales barcelonesas de la Baja Edad Media». Annexos a *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 4. Barcelona: Colegio Notarial de Barcelona, C.S.I.C.
- (1986). *Societats mercantils medievals a Barcelona*. 2 vols. Barcelona: Fundació Noguera, textos i documents.
- GINEBRA I MOLINS, Rafel (1998). *Manual primer de l'Arxiu de la Cúria Fumada de Vic (1230-1233)*. Vol. I i II. Barcelona: Fundació Noguera, Acta Notariorum Cataloniae, 6.
- LÓPEZ PÉREZ, María Dolores (1999). «La expansión económica catalanoaragonesa hacia el Magreb medieval». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa; COULON, Damien. *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana: actes del séminaire-seminari, celebrat a Barcelona el 20 d'abril de 1998*. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 81-104.
- (2001). «La circulación de las élites económicas en el Mediterráneo Occidental Medieval: el Magreb como polo de atracción de los mercaderes catalanoaragoneses». *Acta historica et archaeologica Medievalia*, núm. 22. Barcelona: Universitat de Barcelona. p. 721-734.
- (2004). «La movilidad de la guerra. Mercenarios catalanoaragoneses en las luchas magrebíes (siglos XIII-XIV)». A: MOATTI, Claudia: *La mobilité des personnes en Méditerranée de l'antiquité à l'époque moderne*. Roma: École Française de Roma, p. 399-423.
- (2019). «La configuración de un modelo comercial: las redes mercantiles mallorquinas en el espacio hafsí (siglos XIII-XIV)». A: *XXXI Jornades d'estudis històrics locals. La Barbaria i les Balears: les relacions entre Tunis i l'arxipèlag al llarg de la història*. Palma: Institut d'Estudis Baleàrics, p. 33-51.
- MAS LATRIE, M. L. DE (1866). *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*. París: Henri Plon imprimeur-éditeur.

- (1872). *Traité de paix et de commerce et documents divers concernant les relations des chrétiens avec les Arabes de l'Afrique septentrionale au Moyen Âge*. Supplément et tables. Paris: Chez J. Baur et détaille Libraires.
- ORTEGA VILLOSLADA, Antonio (2008). *El reino de Mallorca y el mundo atlántico (1230-1349)*. Oleiros (la Coruña): Netbiblo.
- SALICRÚ I LLUCH, Roser (2005). «Más allá de la mediación de la palabra: negociación con los infieles y mediación cultural en la Baja Edad Media». *Anuario de Estudios Medievales, Anejo*, núm. 61. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 409-439.
- (2007). «La diplomacia y las embajadas como expresión de los contactos interculturales entre cristianos y musulmanes en el Mediterráneo occidental durante la Baja Edad Media». *Estudios de Historia de España*, núm. IX. Santa María de los Buenos Aires: Universidad Católica Argentina, p. 77-106.
- SANTAMARÍA, Álvaro (1990). *Ejecutoria del Reino de Mallorca. 1230-1343*. Palma de Mallorca: Ajuntament de Palma.
- (1992). «Precisiones sobre la expansión marítima de la Corona de Aragón». *Anales de la Universidad de Alicante*, núm. 8. Alicante: Universidad de Alicante, p. 187-255.
- SEVILLANO COLOM, FRANCISCO; POU MUNTANER, Juan (1974). *Historia del puerto de Palma de Mallorca*. Palma de Mallorca: Instituto de Estudios Baleáricos, Diputación Provincial de Baleares.
- VALÉRIAN, Dominique (1999). «Le facteur économique dans la politique catalane à Bougie (XIIIe-XVe siècles)». A: FERRER I MALLOL, Maria Teresa; COULON, Damien: *L'expansió catalana a la Mediterrània a la baixa edat mitjana: actes del séminaire-seminari, celebrat a Barcelona el 20 d'abril de 1998*. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 145-159.
- (2000). «Contribution à l'étude de la guerre dans le Maghreb médiéval: Bougie et la mer de la fin du XIe au début du XVIe siècle». A: *Le Maghreb et la mer à travers l'histoire*. París: Hêrodotos, p. 126-142.
- (2004). «Le fondouk, instrument du contrôle sultanien sur les marchands étrangers dans les ports musulmans (XIIe-XVe siècles)?». A: MOATTI, Claudia: *La mobilité des personnes en Méditerranée de l'antiquité à l'époque moderne*. Roma: École Française de Roma, p. 677-698.
- (2005). «Les marchands latins dans les ports musulmans méditerranéens: une minorité confinée dans des espaces communautaires?». *Revue des*

- mondes musulmans et de la Méditerranée*, 107-110. Aix-en-Provence: Edisud, p. 437-458.
- (2006). *Bougie, Port Maghrébin, 1067-1510*. Roma: École Française de Rome.
- (2007a). «Le rachat des captifs dans les traités de paix de la fin du Moyen âge. Entre diplomatie et enjeux économiques». A: *Hypothèses*, 2006/1. Paris: Publications de la Sorbonne, p. 343-358.
- (2007b). «Les élites politiques et l'activité économique des ports maghrébins (XIIe-XVe siècle)». *Histoire urbaine*, núm. 19. Paris: Université Paris-Est, p. 117-128.
- (2008). Les agents de la diplomatie des souverains maghrébins avec le monde chrétien (XIIe-XVe siècle)». *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38/2. Barcelona: CSIC: Institució Milà i Fontanals, p. 885-900.
- (2009). «L'essor de l'activité commerciale de la façade maritime du Maghreb aux XIIIe et XIVe siècles». A: *Les ports et la navigation et Méditerranée au Moyen Âge*. Paris: Editions du Manuscrit, p. 225-32.
- (2011). «Les relations commerciales entre Alexandrie et le Maghreb. XIe-XIIe siècle: de l'unité à la rupture?». *Alexandrie médiévale*, núm. 4. Centre d'Études alexandrines, p. 229-238.